

Miből? Mintából. Jelből. Szerkezetből.
De mégis, milyen jel az, ami fáj?
Mi sír a struktúrában? A jelekből
hogyan lesz változó-egyforma táj?

Ami lényeges, mind anyagtalan,
de csak az anyagban lesz látható,
a zene szerkezete hangtalan,
de csak a hangokban lesz hallható,

a mondatok értelme szótlán, néma,
de csak szavak által lesz érthető,
nincsen *igazabb semmi*, mint a séma,
e lét-dirigáló nem létező.

Mert mi a ház? A falak? Az üres tér?
És ez a számítógép micsoda?
Ki élsz, miféle jelekben születél,
és vajon pusztá hely ez a „hova”?

Milyen hangszeren játszik a karmester,
a zenekar hogy szólna nélküle?
Miből van egyre több milliárd ember,
húsból? Rejtélyből? Szeme és füle

mit érzékel? Anyagtalan titokként
körültünk lebegő *lényeket*,
vagy illatos, szagló, bűdös sok embert,
a hús-vér valóságot, lényeket?

Konklúzióm, konklúzióm de hús:
csak burjánzik és csak rohad a hús.

Szőke György

„PONTOSAN, SZÉPEN...”

Vagy húsz éve többen is, főként szülők, fordultak a József Attilával foglalkozó szakemberekhez, miután a gyerek iskolai füzetének elejére illett biggyeszteni azt a József Attila-idézetet, amelyet sem a gyerekek, sem ők nem találtak a verskötetben. Ami nem is volt csoda: a két sort kiragadták szövegkörnyezetükből, a kezdő sorok mintha nem is lettek volna: „*Ne légy széles. / Bár a munkádon más keres –, / dolgozni csak pontosan, szé-*

pen, / ahogy a csillag megy az égen, / úgy érdemes.” Az ilyesfajta szövegkiherélés nem is volt annyira ritka: magát a jelenséget és annak feltárását Szőrényi László keresztelte el del-finológiának. A kis töredék két első sora nyilván sehogyan sem fért bele a szocialista kánonba.

Egy kritikai kiadás alapvető jellemzője, hogy a szerző minden szövegét közzéteszi. Így az ötvenes években kiadott szabályzat. Ha mégsem – mint látni fogjuk –, annál rosszabb a szabályzat számára. Az alábbi kis epizód a szöveg és a hatalom konfliktusát példázza eddig nem publikált források alapján. Afféle bevezető a József Attila-versek új, Stoll Béla szerkesztette kritikai kiadása problematikájához. A Stoll gondozta kiadás előtt a Waldapfel–Szabolcsi-féle JA kritikai kiadás állt rendelkezésre. Az 1952-es megjelenés után annyi új anyag, vers került elő, hogy 1955-ben erősen átdolgozott új kiadást rendeztek sajtó alá. Történetünk éppen ennek a kiadásnak egy eddig nemigen ismert mozzanatával kapcsolatos.

A készülő kiadás hírére a román kulturális szervek közölték, hogy a két ország közötti kulturális egyezmény keretében igényt tartanának kb. ötszáz példányra, és várják a két kötet hasáblevontát. Amit kézhez is kaptak, s nem sokkal ezután a legfelsőbb pártszinten tiltakoztak – Rákosi Mátyásnál –, hogy a készülő kiadásban két erősen irredenta szellemű költemény (az *ESIK ESŐ MAGYAR FÖLDRE* és a *NEM! NEM! SOHA!*) is szerepel. (S itt álljunk meg egy pillanatra. Semmiképpen sem óhajtanánk kommentárt fűzni a történetekhez, még kevésbé ítéletet mondani. Mégis – akár mai szemmel is –: rossz néven vehető-e, hogy a román fél berzenkedett a közös, vagyis magyar–román kiadásban megjelenő *NEM! NEM! SOHA!* című vers publikálása kapcsán, ha még azt is tudjuk, hogy az inkriminált vers a következőképpen kezdődik: „*Szép kincses Kolozsvár, Mátyás büszkesége / Nem lehet! Nem, soha! Oláhország éke!*”?)

Ezek után juttatta el a román fél tiltakozását Rákosihoz, aki Simó Jenőtől, az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának akkori helyettes vezetőjétől kért azonnali tájékoztatást. Simó *Feljegyzése Rákosi elvtárs részére* érdekes részleteket tartalmaz. Kiderült, hogy az első kiadás fogadtatása, bírálata figyelembevételével minden (rendelkezésre álló) verset fel kívántak venni a szerkesztők. Biztos, ami biztos, szovjet szaktekintélyre, a textológusként is ismert Dmitrij Blagojra hivatkoztak a teljesség szempontjának érvényesítése során. Simó tájékoztatójából az is megtudható, hogy akadt azért olyan is, aki az első kiadásról írt bírálatában hiányolta a *NEM! NEM! SOHA!* című verset, nevezetesen Fövény Lászlóné, őt pedig – idézzük – „*elvileg támogatja ebben a kérdésben Komlós Aladár az MTA Osztályközleményeiben*”.

A szerkesztőknek sikerült valami módon bizonyítaniuk, hogy ők a kritikai kiadások (akkor már megjelent) szabályzata alapján jártak el, és, legfőként, hogy tudtuk nélkül küldték el a hasáblevontát Bukarestbe. És most idézzük Simó referátumából: „*A szerkesztés körüli probléma és vita elhallgatásáért elsősorban az Akadémiai Kiadót, név szerint Vezér Erzsébet belső munkatársat és Bernáth György igazgatót terheli a felelősség.*” Rákosi pár nap múltán a következő széljegyzettel látja el Simó feljegyzését: „*Fegyelmi vizsgálatot kell sürgősen indítani Vezér Erzsébet és Bernáth György ellen.* [És most figyeljünk a Rákosira jellemző folytatásra:] *Meg kell nézni, kicsodák. A dolog sürgős, mert nekem választ kell adnom.* 55. aug. 9. Rákosi.”

Viszonylag hamar, szeptember 3-án – nyilván Simó, vagyis a Pártközpont felkérésére – a kiadó felettes szerve, a Magyar Tudományos Akadémia, és pedig annak akkori főtitkára, Bognár Rezső tájékoztatja a történetekről a párt vezető szervét. Eszerint a kiadónak 1955 januárjában leadott anyagban „*az akkor ismert összes József Attila vers szere-*

pelt, így az említett három problematikus vers (Esik eső magyar földre, Áldott légy, jó Magyarország, Szép kincsés Kolozsvár) is. A versekhez tartozó jegyzet – folytatja Bognár – egyébként közli, hogy azokat 15 éves korában, önképzőköri rendelésre írta József Attila.” Mind ezt egy kissé zavart – és zavaros – magyarázat, egyfajta megideologizálás követi: „Ezzel kapcsolatban alkalom nyílt volna arra – írja teljes komolysággal –, hogy a Horthy fasizmus iskolarendszerének sovíniszta szellemét kihangsúlyozzuk, amely a proletársorban lévő gyereket ennyire tudta fertőzni.” De úgy látszik, még ez az önkritika sem elegendő: „Egyben pedig mód lett volna rámutatni József Attila hatalmas ívű fejlődésére a sovíniszta verstől a proletár internacionalizmus szellemének kialakulásáig.” Majd következik a nehézkes indoklás, illetve a felelősség áthárítása: „Zavart okozott, hogy azok a politikai fórumok, amelyekhez az ügy Romániában, vagy nálunk elkerült, összecserélték a Szépirodalmi Kiadó matricában megküldött imprimált kiadványát a mi, imprimatúra előtt, tájékoztatás céljából küldött levonatunkkal.”

Pár héttel ezután, szeptember 27-én (Rákosi, emlékezhetünk, gyors választ és intézkedést várt) Fogarasi Béla, az Akadémia akkori alelnöke tájékoztatja Andics Erzsébetet (aki a magyar kultúra irányítóinak egyik legdogmatikusabb és legerőszakosabb képviselője volt), az MDP Tudományos és Kulturális Osztályának vezetőjét, miszerint „Bernáth György és Vezér Erzsébet elvtársakat írásbeli figyelmeztetésben részesítettem az általuk elkövetett mulasztás miatt.” Persze, az Akadémia portáján belül is meg kell találni a kötelező éberség mulasztóit: „úgy látjuk – folytatja Fogarasi –, hogy az I. Osztály [vagyis a MTA I., Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya – Sz. Gy.] elmulasztotta a kritikai kiadásoknál felmerülő szempontok tisztázását és ezért felhívjuk az I. Osztályt, hogy ebben a kérdésben elvileg foglaljon állást”.

És végül, igaz, megkésve, október 31-én Andics Erzsébet tájékoztatja Rákosit. Itt már a kritikai kiadás szerkesztői sem ússzák meg szárazon, bár – mint Andics írja – „Waldapfel József, a kötet egyik szerkesztője revidálta nézeteit a problematikus versek közléséről. Így történt, hogy ezek a versek – folytatja – a legújabb magyar kiadásból is kimaradtak”.

Ezek után következik a dörgedelem és az ideológiai tanulságok megvonása. „Ebből a botrányos esetből – summázza mondandóját Andics Erzsébet – a feygelmi határozaton kívül az is következik, hogy figyelmeztetni kell az Akadémiát a szövegkritikai kiadások terén képviselt álláspontjának elvetelesége miatt.”

*

Mindez rég volt, talán igaz is volt: a régmúlt felidézését most a közelmúlt és a jelen – textológiai és azon túl is mutató – kérdései és problémái követik. Az újabb kiadásokról, elsősorban az új, 1984-ben megjelent József Attila kritikai kiadásról, de tágabban a XX. századi költők eljövendő kritikai kiadásairól van szó.

A (csupán a kritikai kiadásban fellelhető) változatokról. Egyetlen példa: hogyan formálódik, alakul át fokozatosan az erős, káromló indulati töltés egy szublimáltabb – igazán költői – sorrá. A KÉSEI SIRATÓ egyetlen sorát idéznénk. Az első változat: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik...” A következő: „Mint senki lánya, ha odaintik...” Majd: „Mint kitaszított nő, ha odaintik...” És végül: „Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik...”

Az időrendről. Természetesen a lehetőség szerinti pontos kronológia a cél. A kritikai kiadások általában évekre bontva közlik a költeményeket. És ez a módszer mégsem egészen problémátlan. Egyik hátulütője, amit nagyon is érzékelhetünk kutatói, de még inkább oktatói munkánk során, hogy ezzel a bontással óhatatlanul korszakolunk: nem kevés olvasó lát, illetve inkább érez cezúrát ott, ahol mindössze az évszám, a meg-

írás éve más, mondjuk József Attila 1934 végén és 1935 legelején keletkezett versei között. Talán nem is lenne szerencsés változtatni ezen a – kezelhetőséget nyilván megkönnyítő – gyakorlaton, viszont nem árt erre valami módon, akár az utószóban, akár a jegyzetek bevezetésében felhívni az olvasó figyelmét. Az időrend használata sajnálatos módon kizárja, illetve kizárhatja a költő által kialakított ciklusok, kötetek reprodukálását. Ennek esik áldozatul például Petőfi költészete. Ady Endréét pedig el sem tudjuk képzelni ciklusai, kötetei figyelembevétel nélkül. Gondoljuk csak el, milyen is lenne Szabó Lőrinc TŰCSÖKZENÉ-jének szigorúan a megírás kronológiájához kötött közlése. József Attila esetében érzékelhetők is ennek a módszernek a hátulütői: jó néhány évtizede már nem derül ki a kiadásokból, hogy a SZÉPSÉG KOLDUSA egyetlen, „cím nélküli” költeménye, az „Ó zordon Szépség” kezdetű, voltaképpen a kötet nyitó költeményeként a kötettel azonos című. A VERSEK VÉGÉRE című versből pedig megint csak nem derül ki, hogy azért ez a cím, mivel a költemény az utolsó, záró verse a SZÉPSÉG KOLDUSA című kötetnek.

Feloldható-e valamiképpen ez az egymást kizárni látszó kettősség? Panacea magnával ugyan nem szolgálhatunk, de elképzelhető és kivitelezhető, hogy a kötet végén, akár a jegyzetekben, akár – népszerű kiadások esetén – a tartalomjegyzék, a versek betű szerinti mutatója előtt vagy mellett felsoroljuk a költő által rendezett, megjelölt ciklusok, kötetek címeit és az oda tartozó verseket. És még egy lehetőség van: a kronologikus elvű kiadások mellett, fakszimilében (ahogy ez újabban szerencsére egyre több költő esetében szokásos) akár egybekötve, akár külön kis tartóban, dobozban újra közölni (miként ez például Csokonai kötetei esetében történt) a köteteket. Tisztában vagyok vele, hogy ez csak félmegoldás, és borsosabb árakat is jelent. Mégis ajánlanám. Számítógépes megoldás is elképzelhető.

Ide, az időrendhez kapcsolódik – nem kevésbé fontos, és nem kevésbé problematikus – az egyes versek keltezése, a megírás idejének, a vers születésének kiderítése. Nyilván összehasonlíthatatlanul könnyebb a Szabó Lőrinc-versek időrendbe sorolása, de talán még az sem problémamentes, holott a költő versei tekintélyes részéhez kommentárokat fűzött, ahol is általában megadja a vers keletkezésének pontos vagy körülbelüli idejét. A József Attila-versek keletkezési ideje meghatározásának bonyolultabb, összetett feladatára két példát idézünk: az első esetben a kritikai kiadás szerkesztője borította fel a megszokott időrendet, míg a második esetben éppen a kritikai kiadás általi datálást vonták kétségbe.

A SZŰRKÜLET (nem a költő adta) című verset következetesen a legutolsó, 1937-ben írt (megint csak a naptári év mint korszakhatár...) József Attila-versek közé sorolták a kései versekhez kapcsolódó motívumvilága alapján. Stoll Béla azonban meggyőzően bizonyította, hogy ez a motívikus háló már jóval előbb, 1934 táján megjelenik. Nehezen hittek neki, még azután is, hogy egy nem könnyen cáfolható külső érvet is felhozott: nevezetesen a kézirat oldalán a Rábaközi Nyomda telefonszáma található, márpedig ezzel a nyomdával József Attila 1934 táján állt kapcsolatban. Végül is egy – az irodalomtudományon kívüli – érvel, amely végképp eldöntötte a vitát, én álltam elő. A vonatkozó telefonszám ötjegyű. Budapesten pedig 1936 őszén tértek csak át a hatjegyű telefonszámok használatára. (József Attilának mind 1936-os, mind 1937-es noteszámban megtalálható Bartók Béla telefonszáma: az előbbiben ötjegyű, az utóbbiban hatjegyű számot láthatunk.)

Ahol viszont én szálltam vitába a kritikai kiadás összeállítójával, a „*Diványon fekszem*” kezdetű rövid verssel kapcsolatos. Melynek datálása azért is tűnt fontosnak, mert

ugyanezen a lapon található a FALU című vers fogalmazványa is. A vita megértéséhez idéznem kell a vers kezdő sorait.

„*Diványon fekszem, sziszegek:
»Na várjatok!...« S egyszerre hallom
– gyötrően munkát! kenyeret!
kiabálnak az uccasarkon.*”

Stoll arra kért, hogy segítsek kideríteni, milyen tüntetés is lehetett – és főleg, mikor –, amit a költő (Korong utcai díványán) hallhatott. A vonatkozó (munkásmozgalmi) kronológiát forgatva találtam is egy tüntetést a Keleti pályaudvarnál, „Le Gömbössel!” jelszóval. Az adatot közöltem Stoll-lal, de hozzátettem, hogy a magam részéről több szempontból is valószínűtlennek tartom, hogy a tüntetés és a vers között valamilyen összefüggés lehetne. Ugyanis, mint idéztem, egészen másfajta jelszavakat kiabáltak. Továbbá: a Korong utcáig vajmi nehezen jutott volna el a Keleti pályaudvarról egy tüntetés zaja. És végül: valahogy nehéz elképzelni, hogy valaki a saját fekhelyét említene így: „*Diványon fekszem.*” Nagyon is elképzelhető viszont, hogy nem is a Korong utcai lakás fekhelyére, hanem az analitikus orvos klasszikus díványára gondolt a költő, ahol a szabad asszociálás folyamán felidézett emlékeiből egy valamikori tüntetést. (A kritikai kiadásban Stoll példaszerű kollegialitással megemlíti a maga koncepciója mellett az enyémet is.)

Ez a példa azt is bizonyítja, hogy a vers keletkezése, megírásának ideje messze nem mindig esik egybe az azt kiváltó élménnyel. „*Azon nyersen – írja Kosztolányi – sohasem vehetjük hasznát annak, amit láttunk, tapasztaltunk, fölraktározunk agyunkban. Az élményeket el kell felejtenünk, hogy megint életre keljenek.*” Hasonlóképpen foglalt állást Weöres Sándor is: „*Az élményeknek érési idő, rendeződés és lehiggadás kell ahhoz, hogy költeménnyé alakuljanak.*” Mindezt illusztrálandó, illetve bizonyítandó, egy József Attila-vers keletkezésének problémakörét idézzük. A „*Magad emésztő...*” kezdetű vers keletkezése során annak egyik részletéből indultak ki:

„*villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.*”

A költő nővére írta a JÓZSEF ATTILA ÉLETÉ-ben, hogy a költő „*egyszer a Japán kávéházban elmondotta, hogy egy téli estén a Széna téren felszállt a villamosra és a peronon Babits Mihállyal találkozott*”. Ezzel a tényként kezelt feltételezéssel vette a legenda kezdetét. Ugyanis a következő szerző, Basch Lóránt, akit mint a Baumgarten-díj egyik kurátorát ismerünk, ebből kiindulva folytatja: „*A téli esti találkozás 1934 elejére eshetett. A vers maga az izgalmas találkozás eleven hatása alatt íródott.*” És így tovább. Holott, ha egy kicsit is figyelmesen olvassák a vers idézett sorait, fel kellett volna neszelnük, hogy az „*egy este a Széna téren*” nemigen vonatkozhat közvetlen, előző napi vagy aznapi élményre. (Ehhez még csak annyit, hogy a vers nem 1934-ben, hanem 1933-ban, nem télen, hanem nyáron, és nem Pesten, hanem Lillafüreden, az ÓDÁ-val egy időben íródott.)

Külön problémát jelent a vers változatainak, előzményeinek közlése. Mikor és mi-

ért tekinthető egy (korai) változat önálló versnek? A gyakorlatban, legalábbis a József Attila-kiadás gyakorlatában az egyes sorok szövegvariánsai a főszöveg alatt, a lap alján találhatóak. (Piros pont jár ezért az összeállítónak: az olvasó nem kényszerül állandóan a kötet végére, a jegyzetekhez lapozni.) Csakhogy... egyes versek korábbi (önálló-nak is tekinthető) variánsait az olvasó kihüvelyezni kénytelen a soronként megadott szövegváltozatokból. Példának okáért az ARS POETICA korábbi, önmegszólító változatát a vers végleges, nyomtatott szövegével, ahol is az egyes szám első személyűvé alakított szöveg és nem utolsósorban a kettő egybevetése valamiféle műfaji váltást (is) jelenthet.

Ha a kritikai kiadást követő József Attila-köteteket kézbe vesszük, láthatjuk, hogy csaknem tucatnyi esetben Stoll Béla önálló változatokként kezel olyan költeményeket, melyek mindeddig a sorvariánsok között bujkáltak. És még egy igen érdekes, meggyőző példa a legutolsó esztendőkből. József Attila Cserépfalvi Imrének írt búcsúleveléhez mellékelte MEGHALT JUHÁSZ GYULA című versét, pontosabban annak két első szakaszát, egy igen jelentős módosítással. A kritikai kiadásban Stoll ezt kései variánsként méltatta, illetve kezelte. Nemrég megjelent tanulmányában azonban módosítja véleményét, és a levélhez mellékelte nyolc sort önálló költeménynek, sőt József Attila legutolsó költeményének minősíti. Nem utolsósorban egy aprócskának tűnő, de annál jelentősebb, kulcsfontosságú változtatást is figyelembe véve: a közvetlenül halála előtt álló költő a „*mely békén nyitja im a sírt*” képét „*mely békén nyitja most a sírt*” szövegre változtatta.

Nem kevésbé nehezen dönthető el nemegyszer, hogy mi is minősül töredéknek, illetve alkalmi versnek. „*Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!*” Töredék lenne, mely mindössze egyetlen sorból áll? No de ott van a sorban a „*nézd, jaj kész ez a vers is*”, ami mégiscsak befejezett alkotásra utal.

Kedves, vidám József Attila PÁRIZSI ANZIX című verse. Az alkalmi versek közé került, feltehetően csupán azért, mert a költő azt elküldött levelének borítékjára írta: nyilván a levél leragasztása után ötlötte. Vajon ha a borítékba kerül, már nem is számítana alkalmi költeménynek? (Szerencsére a kritikai kiadást követően rehabilitálták: a teljes jogú versek között szerepel.)

És végül valami a filológusi, de akár az olvasói intuíciónál. Két negatív és két pozitív példa, ahol a kritikai kiadás összeállítása és nem utolsósorban a szöveg figyelmes olvasása módosította, illetve igazolta az előzetes feltevéseket.

Néhány évtizede zajlott le egy tanulságos vita, elsősorban a nyelvészek jóvoltából, József Attila SZÜLETÉSNAPOMRA című verse, pontosabban annak egyetlen írásjele kapcsán. Idézzük fel a vers első szakaszát:

„*Harminckét éves lettem én –
meglepetés e költemény
csecse
becse.*”

A *csecse* szó után egy írásjel volt látható, illetve nem is egy, hanem kettő: a kereszt formájú jelről nem tudták sehogy sem megállapítani, hogy áthúzott vesszőről vagy pedig áthúzott kötőjelről van-e szó. Az ominózus sorokat fakszimilében a *Magyar Nyelvőr* még le is közölte. Az sem segített. A vers értelme, értelmezése szempontjából egyáltalán nem tűnt mindegynek, hogy milyen írásjel volt, illetve maradt a *csecse* szó, illetve verssor után: *csecsebecséről* van-e szó, vagy netalántán a *csecse* a *becse* jelzője kíván-e lenni. A kézirat figyelmes szemlélése után a kritikai kiadás szerkesztője megállapította, hogy

sem-sem: mindkét írásjel idegen kéztől eredt, nevezetesen Ignotus Pálétól, aki először nyilván javítani akarta a sort, majd belátta, hogy a költőnek van igaza.

A másik példa. „*Én ámulok, hogy elmulok.*” Összesen ennyi a vers, illetve töredék. Egy nyelvész hosszasan bizonygatta, hogy a verssor eklatáns példája a költő egyes szám első személyű névmáshasználatának, mely külön, jellegzetes funkcióval bír. Mígnem a kritikai kiadás összeállítása során ki nem derült, hogy az első szót következetesen félreolvasták, valójában így hangzik: „*És ámulok, hogy elmulok.*”

És most következhetnek a pozitív példák. Az egyiket már említettük a SZÜRKÜLET című vers datálása kapcsán, amikor a szerkesztő (intuitív) feltételezését nemcsak a vers szövege, helye az életműben, hanem a gondos textológiai vizsgálat is igazolta. A másik példa Nagy László feltételezésével, illetve meggyőződésével kapcsolatos. Az „*Ős patkány terjeszt kórt*” kezdetű vers egyik versszakán, annak négy során akadt meg Nagy László szeme. Idézzük:

*„S mert a nemzetekből a szellem
nem facsar nedves jogokat,
hát egymás ellen új gyalázat
serkenti föl a fajokat.”*

Hagyjuk most figyelmen kívül, hogy a második sort következetesen félreolvasták: a „*nedves jogokat*” képnak nemigen van értelme, nem is szólva arról, hogy a „*jogokat – fajokat*” rím sem nevezhető sikeresnek: a helyes olvasat – a „*jogokat*” helyett – „*jajokat*”. Így már más – mondhatnánk. Nagy Lászlót is a rím, pontosabban a rím hiánya tette gyanakvóvá: a vers következetes keresztrímeiből kirí a „*szellem – gyalázat*” suta rímtelensége. Éppen ezért az ő olvasatában a harmadik sor szórendje megfordul: „*hát új gyalázat egymás ellen!*” „*Akasszanak fel, ha József Attila nem így gondolta!*” – tette hozzá. És valóban: a kritikai kiadás összeállítása során az ominózus harmadik sor így festett: „*hát egymás ellen új gyalázat egymás ellen*”. A verssor mellett hullámvonal látható: József Attila akkor használta, amikor egy-egy sort, részletet nem érzett, nem tartott még véglegesnek, és módosítani kívánt rajta. Vagyis Nagy László feltételezése teljes mértékben igazolódott.

Eörsi István

HASZNÁLATI UTASÍTÁS

Enzensberger esszéiről

Első osztályú szellemi produktumokat találhat az olvasó a jelentékeny költő esszéiről munkásságában.* Enzensberger költői munkásságát pedig valaki úgy harangozhatná be, hogy egy jelentékeny esszéírő első osztályú költői produktumairól beszél. Enzensberger két kedvenc műfaja az ő gyakorlatában úgy őrzi meg önállóságát, hogy közben áthatja egymást. A verseknél ez könnyebben bizonyítható: egyik legbűvöltebb kö-

* Enzensberger válogatott esszéi a Helikon Kiadónál jelennek meg.